

Мария Попова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
при Българската академия на науките
София, България

Рецензии и обзори

**Официален правописен речник на българския език.
Българска академия на науките.
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.
София, Просвета, 2012, 676 с.**

Новото издание на Правописния речник е дело на авторски колектив, състоящ се от членовете на Секцията по съвременен български език в Института за български език: проф. д.ф.н. Владко Мурдаров, доц. д-р Татяна Александрова, доц. д-р Руска Станчева, доц. д-р Катя Чаралозова, доц. д-р Маргарита Димитрова, доц. д-р Калина Викторова, проф. д.ф.н. Мери Лакова, доц. д-р Петя Костадинова, гл. ас. д-р Милен Томов, гл. ас. д-р Николай Паскалев, гл. ас. д-р Илиана Стоилова, ас. д-р Атанаска Атанасова. Те са специалисти по книжовен език, чиято задача е да проучват промените в писмената практика и да внасят единство в правописа чрез системното му кодифициране.

Речникът има за цел да представи по ясен и достъпен начин резултатите от поредната кодификация и така да бъде необходим справочник за всеки, който се интересува от правилното писане. Но тъй като кодификацията е процес, авторите отразяват и нейното развитие, като представят и все още неустановеното написание на редица думи и форма, напр. това се вижда от наличието на множество дублетни решения, съобразени с речевата практика.

Правописът и пунктуацията се описват по три начина:

- и като правила, и като конкретна реализация на тези правила в самия речник, напр. слято, полуслято и разделно писане; променливо *я*; вмязане и изпадане на гласни и съгласна; членуване с пълен и кратък определителен член;
- само като правила, напр. употребата на главна буква, пунктуацията;
- само като конкретно написание на отделни думи или техни форми, напр. *възстановявам, потискам, айпод, акаунт* и т. н.

Поради това Речникът се състои от две части – увод, озаглавен „Правопис и пунктуация на българския език“, и същинска речникова част.

Така Уводът не само изпълнява обичайната си функция да указва и обяснява как да се ползва Речникът. По-важно е, че той представлява описание на основните правила на правописа и пунктуацията, поради което е обширен (с. 10–145) и доста подробен, но същевременно написан ясно и достъпно. Съдържа такива необходими сведения като Таблица на българската азбука и също така на нейната транслитерация, кратко описание на правописните принципи и правила, онагледени с множество подходящи примери, обяснение на начина, по който са дадени думите, включени в Речника и т. н. Частта, посветена на пунктуацията, е от тези проблеми на Речника, които не могат да присъстват в същинското речниково описание, поради което е намерила място в Увода. Там достатъчно обстойно са разгледани основните правила за употребата на пунктуационните, а също така и на най-често срещаните непунктуационни знаци. Въпреки това обаче, не всички трудни случаи (особено при употребата на запетая) са намерили място в него,

което е напълно обяснимо с правописната насоченост на Речника. Затова, според мене, би било подходящо и нужно да се изработи и един специален труд, посветен на пунктуацията, който да засегне всички пунктуационни правила с множество примери. Не мога да не отбележа обаче, че авторите са разчитали на това, че като се съобразява с дадените правила, ползвателят ще може да установи по аналогия почти всички възможни употреби на пунктуационните знаци.

Речникът се състои от около 90 000 речникови единици – статии, посветени на думите в българския език.

Във връзка с това преди всичко възниква въпросът за словника – кой е основният принцип за подбора на думите, какво е количеството им спрямо целия активен речников състав на българския език, кои са наложените ограничения.

Във връзка с отговора на първия въпрос възможностите са две:

Едната, да се включат всички думи от общоупотребимата лексика, вкл. термини и други специални думи (напр. жаргонизми, диалектизми), които имат обща употреба.

Другата, в съответствие със заглавието, в което е отразена и целта на създаването му – само думите с правописни особености.

Тъй като авторите не са обявили пряко как е съставен словникът, тук ще потърся косвени доказателства за това.

Както вече отбелязах по-горе, Речникът съдържа около 90 хиляди думи. Тогава, в какво съотношение е тази бройка към общия брой думи в българския език, колкото и приблизителен да е той. А какъв е броят на думите в българския език, е трудно да се установи по ред причини. Все пак разполагаме с известни сведения.

Така при разговора си на страниците на вестник „Култура“ (бр. 37, 02.11.2012) със заглавие *Езикът – описание, предписание, образование, възпитание* Светла Коева съобщава „(...) Българският национален корпус, най-големият системно създаден корпус за българския език съдържа над 200 хиляди текстови единици и наброява над 1 милион думи за българския език“. Трябва да се уточни обаче, че тя има пред вид словоформи, а не думи. Така напр. може да се вземе под внимание фактът, че една дума глагол може да има парадигма, съдържаща не по-малко от 30 словоформи.

Можем да направим сравнение и с други езици. Напр. установено е, че Оксфордският тълковен речник (Oxford Dictionary of English, II ed. 2005 – I ed. 1998) съдържа 600 000 дефиниции и 355 000 думи, отразяващи стандартния английски език – устен и писмен, постоянно употребяващи се думи и архаизми, технически термини и голям брой диалектни и жаргонни думи (по данни от Интернет).

За българския език Е. Пернишка съобщава следното: „Тълковните речници на Найдено Геров (в 6 тома), академичният Речник на съвременния български книжовен език (в три тома) и Български тълковен речник (от 7 автори, IV преработено и допълнено издание от 1994г.) описват около 70 – 75 000 лексеми“ (...) Речникът на българския език „не обхваща нито цялата диалектна или жаргонна лексика, нито всички специални термини. И все пак безспорно лексемите, които ще включи и обясни, ще надминават 200 хиляди“ (Е. Пернишка. Съвременната лексикография – избор на познания за богатството и системните връзки в лексиката. – Български език и литература, електронна версия, 2006, № 6).

В този смисъл, макар и условно, можем да приемем данните на Е. Пернишка за напълно достоверни (още повече, че тя е автор и редактор в най-големия речник на българския език – многотомния Речник на българския език), т.е. че съвременният български език се състои от около 200 000 думи.

От това следва, че тези 90 000 думи в Официалния правописен речник са резултат от известен подбор.

Самите автори в Предговора на Речника говорят за стилистични критерии при подбора на словника – „много голяма част от активния речников състав на книжовния български език към края на първото десетилетие на 21. век (...) вклю-

чени са много нови думи (без специалната и тясно професионална терминологична лексика) (...) Едновременно с това са отстранени някои по-редки или остарели думи и форми (...)“ (стр. 7).

Поне за мене обаче възниква въпросът, приложени ли са правописни критерии при подбора на словника, щом като се създава Правописен речник. Неговият отговор не може да се получи пряко от авторите, но може да се намери чрез установяване на правописните правила, респ. критерии, които са следвани в речниковото описание. Това е възможно да стане на две стъпки: първо, чрез извеждането им от Увода и второ, чрез наблюдение върху текста на същинския речник.

В Увода са разгледани два вида правила в зависимост от това дали тяхното действие е отразено и може да се отрази в речниковата статия чрез конкретното им описание. Така напр. Правилата за употреба на главна или малка буква, за транслитерацията и транскрипцията на чуждите собствени имена, пренасяне на части от думата на нов ред, езикови съкращения и др. са описани само в Увода. А други, като напр. особеностите при употребата на някои букви, слято, полуслято и разделно писане, членуване, двойни съгласни, някои групи като *ръ/-ър, лъ/-ъл, -ея, -ия* и др. присъстват както в Увода, така и в конкретното речниково описание.

Като вземам под внимание тези правила, които е възможно да бъдат отразени в речниковата статия, и наблюденията си над нея, бих могла да твърдя, че повечето думи са с правописни особености.

Същевременно присъстват думи и без правописни особености. Трябва да призная, че ми е трудно да преценя кой подход е по-подходящ или по-правилен – словник само с правописни особености или с по-широк обхват. В *Правописния речник на българската научно-техническата лексика* (София, 2001), изработен по моя концепция и ръководство, основният критерий за подбора на словника е правописният, т.е. като заглавки са включени думи, които имат правописни особености в основната си форма или граматическата си парадигма. Но научно-техническата лексика в сравнение с общоупотребимата е извънредно много по-голяма (поне за българския език няма данни колко единици наброява) и не е възможно да бъде обхваната дори в многотомен правописен речник.

Трябва да кажа, че наблюдението ми над Речника, а и използването му в моята практика оставят у мене впечатлението за добър и подходящ баланс между думи с правописни и думи без правописни особености. Все пак в основния правописен речник на българския език трябва да има по-широк обхват от думи с оглед на системността в структурата му, но също така и поради неговия официален и представителен характер.

Правописният речник е сложен и многоаспектен труд, създаден с пълно и всестранно отчитане на системата и структурата, на граматичните характеристики на българския език, поради което не е възможно в една кратка рецензия да се разглеждат всички негови аспекти. Затова тук ще се огранича само с един негов аспект, а именно с този, който е свързан с предназначението му – да предоставя ясни правила и да показва тяхното приложение както чрез примери в Увода, така и главно чрез описание на системното им реализиране в самия речник.

Така последователно ще се спра на:

- подходящи и успешни решения;
- дискусийни проблеми;
- препоръки по отношение на неубедителни или неясни решения.

Ще бъдат засегнати тези въпроси както в Увода при представянето на правилата, така и в Речника като цяло, също така и в отделните речникови статии.

Подходящи и успешни решения:

- Въвеждането на нови лексикални единици (по данни на Вл. Мурдаров около 10 хиляди).

Въпреки че те са свързани главно с новите технологии, авторите са съумели да се ограничат от включването на много и сложни термини, ненужни за общо-употребимата речева практика. Същевременно са изоставени остарелите думи, загубили актуалността на своята употреба.

- Решението и достъпното описание на редица правила, въпроси и случаи, за които е установено, че затрудняват правилността на писмената реч. Такива са напр.

Решението да се посочи удвояването на съгласни пред цифра (*във II век; със 17 години по-млад*), както и при съчетаването с друг предлог (*със и без негово участие*), когато върху предлозите пада логическото ударение.

Препоръката за окончанието на глаголите от I и II спрежение в I л. мн.ч. сегашно време да бъде без *e* (*ние четем*).

Наблягането върху граматичния характер на съгласуването в българския език – за разлика от логическия принцип в други езици, а именно за съществителното име в единствено число, когато към него се отнасят две или повече съгласувани еднородни определения, които означават два или повече еднотипни обекта (*английски, немски и български език*).

- Успешно решение на редица спорни, неустановени случаи при употребата на главна и малка буква.

Напомнено е, че съкратеното до едносъставно съставно собствено име се пише с главна буква (*Агенцията* вм. *Агенция за мирно използване на атома*).

Също така главна буква при имената на букви, когато се използват като части на съставни собствени имена (*Ай Ти Си медия – ИТС*).

Разграничението между главна и малка буква при притежателните имена, образувани от имена на лица в сравнение с прилагателни, които не изразяват притежание, а качествена характеристика (*Вазов роман, Менделеева таблица, но ботевско чело, геомилевски стил*).

Най-после е взета под внимание препоръката на терминологите – притежателните прилагателни имена, образувани от лични имена, в състава на термини словосъчетания да се пишат с малка буква (*адамова ябълка, брауново движение, рентгенов апарат*).

Също така много подходящи с яснотата си са примерите за писане на главна и малка буква при имената на културно-историческите периоди (*Възраждане, Просвещение, Средновековие, но Българско възраждане, Ранно средновековие, Късна античност*).

Не е пропуснато и разграничението между главна и малка буква при членните форми и служебните думи на чужди собствени имена, в зависимост от позицията в състава на името (*Дьо Гол, но Пиеро де ла Франческа*), още повече, че въпросът се отнася за елементи от чужди езици, които ползвателите на Речника не са длъжни да познават, за да пишат правилно на български език.

Несъмнено, това са все случаи, които, макар и не толкова основни в правописа, предизвикват колебание и тяхното точно указване ще бъде полезно за широката речева практика.

- Допускането на дублетност в някои случаи при слято и разделно писане (срв. § 53.4.1 и § 53.4.1.1; § 53.5, § 53.5.1), напр. *айскафе*, но *бизнесадминистрация* и *бизнес администрация*.

С оглед на сегашното състояние в писмената речева практика тази препоръка следва да се приеме за основателна.

Същевременно пред вниманието на авторите стои необходимостта от по-нататъшното ѝ проследяване, тъй като на следващ етап от нейното развитие дублетността ще се разреши в полза на единия или другия вариант. Според мене обаче би било подходящо още на този етап да се приеме или препоръча единият от начините за изписване със съответен знак за предпочитане на единия от дублетите.

- Дублетност в някои пунктуационни случаи, напр.

Без да е означено в специален параграф, за ограждането на многоточие, с което се означава пропуснат текст при цитиране, се допускат и двата вида скоби – кръгли или квадратни, както се вижда от приведения пример на с. 90–91.

Също така дублетност в пунктуацията при пряка реч, срв. в § 131.3.3.1. и § 131.3.3.2 – за вмъкнат пояснителен израз се допуска както запетая и тире, така и ограждане само с тирета.

Списъкът с правила, подходящи и леснодостъпни за изпълнение и от най-широки среди, може да бъде продължен с още много други примери. Но и отбелязаните тук са достатъчни, за да се очертаят насоките, в които е работил авторският колектив, а именно – опростяване на правилата и по-голяма свобода за избор при писането.

По-голям интерес обаче предизвикват решенията на дискуссионните въпроси, които могат да бъдат разпределени в три групи: дискуссионни в същността на правилото, дискуссионни относно представянето му в речниковата част и смесени дискуссионни въпроси.

Същевременно трябва да се подчертае, че напълно основателно и разумно авторите са се въздържали от основни и същностни промени в правописа. Те се придържат към традиционно приетите правила, и ако има промени, те се отнасят за по-конкретни и по-странични правила.

Несъмнено като най-дискуссионен по отношение на същността си, главно във връзка с възможността за дублетност, си остава правилото за слято, разделно и полуслято писане.

От доста години в нашия правопис се прилага теоретично обоснованото правило, поставено на синтактична основа. Вероятно по тази причина за изпълняването му са необходими повече знания и по-сложни разсъждения, които затрудняват както по-широките кръгове от обществото, така и специалистите по (български) език. Поне според мене би могло да се потърси опростяването му. Дали не би било добре с един замах да се разреже този възел, като се приеме всички сложни думи да се пишат полуслято – с изключение на сложните думи със съединителна гласна между съставящите ги основи. Тук може би известни трудности ще възникнат при разграничението между сложни думи и безпредложни словосъчетания, единият член на които е приложение (напр. *къща музей* или *къща-музей*), но във всеки случай те не биха затруднявали толкова, колкото съществуващите сега.

Другият, дискуссионен в същността си въпрос, се отнася за пълния определителен член при съществителните имена от мъжки род в единствено число. И тук авторите напълно основателно се придържат към традиционното правило, но то се оспорва от някои езиковеди. Сега няма да взема отношение по различните доводи в полза или против това правило. То не е толкова голям проблем, за да му се обръща такова голямо внимание. Изхвърлянето на пълния определителен член едва ли ще се окаже вълшебната пръчица, която да реши правописните трудности на българския език. Само ще предложи един въпрос за размишление. Защо нито англичаните, нито французите, испанците ... не са се отказали от своя пълен или кратък определителен член, чиято употреба не по-малко, а дори повече, затруднява пишещите?

От дискуссионните въпроси, отнасящи се не до същността на правилата, а за начина, по който се представят речниковите единици, на първо място може би трябва да се постави въпросът за глаголната парадигма.

Тук авторите са приели най-лесния начин – след основната форма на глагола да се дава окончанието за 2 лице единствено число. Трябва да кажа, че то е подходящо, ако Речникът е предназначен за езиковеди.

В глаголната парадигма има два момента, които затрудняват правилното писане.

Единият се отнася за правилото при променливото *я* във формата на миналите причастия. В Увода това правило (не само при отглаголните форми, но и

при другите части на речта) е обяснено кратко и ясно и с подходящи примери. За ползвателя на Речника обаче е необходимо, а и това би го улеснило във висока степен, ако тези случаи той може да намери и на азбучното място в статията за съответния глагол с такива особености.

Другото затруднение в писмената реч, а и при устната, би дошло от редуванията на съгласните. Наистина, едва ли има българин, който да не знае и да не спазва тези редувания в речевата си практика. Липсата им в Речника обаче би затруднила сериозно чужденците, служещи си с (или изучаващи) българския език.

В следващото издание на Речника авторите ще решат как да постъпят – дали да дадат само тези форми от парадигмата, които имат правописни (променливо *я*) или други фонетични (редувания на съгласни) особености, или да разгърнат цялата парадигма.

Трудно ми е да препоръчам едното или другото. Ще отбележа само, че в *Правописния речник на българската научно-техническа лексика* избрахме второто решение и описахме цялата парадигма. Но това, разбира се, не значи, че изтъквам този подход като по-добър.

Все още дискуссионен, а според мене, такъв ще си и остане, е въпросът за разделното или слятото писане на названия с подчинени съставки от чужд произход, за които се смята, че са се наложили като самостоятелни думи (*бинго зала, латино танци, чейнд бюро, но наркотрафикант*).

Първо, процесът за налагането им като самостоятелни думи е много динамичен и невинаги е ясна тяхната самостоятелност.

Второ, има разлика в случаите, когато дадена съставка е съкратена.

Нужно е според мене да се проследява бъдещата практика и във всяко следващо издание на Речника да се нанасят настъпилите промени. А ако се въведе и новото правило, което предлагам за слятото, полуслятото и разделното писане, надявам се, че правописът им ще се опрости и улесни.

Също дискуссионен е въпросът за главната буква при съчетанията от буквено съкращение и съществително име.

Добре е прието в случаите с *е-подпис, е-фактура, м-бизнес, м-сервиз* – с малка буква и полуслято. Но защо тогава *Г-образен, П-образен* – с главна буква, а в тяхната редица и *s-образен* – с малка буква; отбелязва се обаче, че буквата обикновено е главна. В тези случаи може да се приеме главна буква с цел да се постигне графична отчетливост за по-лесно възприемане. Но би следвало всички тези случаи да се третират еднакво и главна буква да се препоръчва, когато думата е собствено име, а малка буква – при нарицателно съществително име. При *ЕКГ данни, ЕС лидер, МВР център, ОДС депутат, ТБЦ бактерия, УКВ програма, HIV вирус* и т.н. (като сложим настрана въпроса за слято, полуслято и разделното писане) възниква друг въпрос. Тези случаи не са еднородни по отнесеността на буквеното съкращение към собствено или нарицателно име, срв. *ЕС, МВР, ОДС* – собствени имена, но *ЕКГ, ТБЦ, УКВ, HIV* – нарицателни имена. В същото име по традиция някои инициални съкращения се пишат с малки букви, срв. *тв* – телевизионен, *жп* – железопътен. Ясно е, че тук е необходимо стандартизиране.

Друг въпрос. След като основателно е прието термините (напр. *ампер, рентген*) и терминоелементите (*евклидов* в *евклидова геометрия, кулонов* в *кулонови сили*), чиято форма е образувана от лично име, защо *Бойл-Мариотов* и *Кант-Лапласов* (вж. с. 61, § 64.7) остават с главна буква – би следвало да бъдат *бойл-мариотов закон* (но *закон на Бойл-Мариот*), *кант-лапласова теория* (но *теория на Кант-Лаплас*), тъй като в качеството си на терминоелементи те вече означават признак на съответното понятие и губят връзката си със собственото име (тя обаче остава в случаите, когато се запазват имената *Бойл* и *Мариот, Кант* и *Лаплас*). Освен това, след като въпросът е исторически, то в *бойл-мариотов* и *кант-лапласов* написанието следва да бъде слято, т.е. *бойлмариотов, кантлапласов*.

Няма указание дали да има препинателен знак при оформянето на рубрика с римски или арабски цифри, или с друг знак. Поне според мене препинателен знак в тези случаи е необходимо да има (точка, точка и запетая или запетая, или друг знак), за да бъде рубриката както със завършен вид, така и пунктуационно и графично оформена. Също при оформяне на текстови задачи с множествен отговор смятам за по-подходящо (с оглед на текстовата структура) след всеки отговор от изброените да се постави препинателен знак – запетая, точка и запетая или точка.

В заключение ще подчертая, че *Официалният правописен речник на българския език* несъмнено е труд, значим и важен за нашата писмена речева практика, необходим съветник за всеки ден за всеки, който иска да пише правилно на български език. Направените бележки и поставените въпроси с нищо не накърняват неговата висока научна и приложна стойност.

Както добре знаем обаче, идеални творби с окончателни решения няма. Не може да бъде такъв и настоящият Речник, още повече щом той се отнася за правописа и пунктуацията, които са в постоянен процес на развитие и кодификация. Авторският колектив и в момента продължава да работи по въпросите на кодификацията.

Трябва обаче да подчертая, че и в този си вид Речникът изпълнява функцията си и е полезен за всеки един от нас, а и за обществото като цяло.

✉ Мария Попова
mpopova41@abv.bg

Публикувано: 12 декември 2013